

Πειραιάς, Οκτώβριος 2014

Η Ψυχή στην Οικογένεια

Επιλογές και Σχέσεις στην Οικογένεια

1. Αξία Οικογένειας

Ό,τι είναι το κύτταρο για τον ζωντανό οργανισμό, είναι η οικογένεια για την κοινωνία.

Πράγματι, η οικογένεια αποτελεί μέγιστο κοινωνικό θεσμό, διότι μέσα από την οικογένεια ικανοποιούνται βασικές ψυχολογικές ανάγκες του ανθρώπου, όπως αυτές της **ασφάλειας** αλλά και της **ελευθερίας**, της **αλληλεγγύης** αλλά και της **καταξίωσης**, της **ελπίδας** και της **αισιοδοξίας**.

Μέσα στην οικογένεια επίσης καλλιεργούνται και αναπτύσσονται τα ωραιότερα και υψηλότερα σε αξία ανθρώπινα συναισθήματα, όπως αυτά της **εμπιστοσύνης** και της **αφοσίωσης**, της **στοργής** και της **αγάπης**.

Ίσως η οικογένεια είναι η μόνη κοινωνική ομάδα που το «εγώ» εξομοιώνεται τόσο πολύ με το «εσύ», ώστε να μετουσιώνεται σε μια ενιαία προσωπικότητα του «εμείς» της οικογένειας, που κάθε μέλος της φθάνει μέχρι αυτοθυσίας χάριν του άλλου μέλους της.

Τέλος, μέσα από την οικογένεια ουσιαστικά ο άνθρωπος προσδιορίζεται και ως δημιουργός της ζωντανής δημιουργίας.

Η δε ζωντανή δημιουργία είναι η ωραιότερη απ' όλες τις άλλες δημιουργίες (φιλοσοφική, επιστημονική, καλλιτεχνική), ακριβώς επειδή είναι ζωντανή και έχει ανταπόκριση !

Όταν δε ο άνθρωπος δημιουργεί, αισθάνεται ότι υπάρχει και εφόσον δημιουργεί μέσα από την οικογένεια, άραγε υπάρχει μέσα από την οικογένεια !

Επομένως η οικογένεια έχει και υπαρξιακό καθαυτό χαρακτήρα για τον άνθρωπο. Δικαίως λοιπόν η οικογένεια αποτελεί μέγιστο κοινωνικό θεσμό που αξίζει να διατηρείται και να ενισχύεται.

Αυτόν τον σκοπό εξυπηρετεί και η παρούσα συνάντησή μας, ως μία σύντομη περιήγηση γνώσης της ψυχολογίας της οικογένειας.

2. Κριτήρια Επιλογής Συζύγου

Όταν θέλουμε να κτίσουμε ένα καλό σπίτι βάζουμε γερά θεμέλια, αυτά τα θεμέλια για την οικογένεια τίθενται με τις κατάλληλες **αμοιβαίες επιλογές των συζύγων**.

Και όπως κάθε κατασκευή έχει τις δικές της προδιαγραφές, έτσι και η αμοιβαία επιλογή των συζύγων έχει τις δικές της προϋποθέσεις.

Οι προϋποθέσεις αυτές δεν καταστρέφουν, αλλά απλώς λογικοποιούν τον **έρωτα**, αυτή τη θεία δημιουργική δωρεά στη φύση από τον Θεό.

Οι προϋποθέσεις αυτές συνοπτικά και χωρίς αξιολόγηση προτεραιότητας δύνανται

να είναι :

α. **Η Βιολογική Ωριμότητα** των μελλονύμφων, ώστε οργανικά να είναι ικανοί και ταιριαστοί προς γάμον κοινωνία.

Στη βιολογική ωριμότητα εντάσσονται τα κριτήρια της σωματικής διάπλασης, της εμφάνισης, της ηλικίας και της υγείας, έτσι ώστε νάχει αμοιβαία εφαρμογή ο φυσικός νόμος της επιλογής.

β. **Οι Πνευματικές Λειτουργίες**, οι οποίες προϋποθέτουν αντίστοιχα επίπεδα νοημοσύνης και στα οποία κριτήρια δύνανται να ενταχθούν το μορφωτικό επίπεδο, ως επίσης και τα πνευματικά ενδιαφέροντα των υποψηφίων συζύγων, λίαν απαραίτητες προϋποθέσεις για την επικοινωνία και τον διάλογο μεταξύ των συζύγων αλλά και για ολόκληρη την οικογένεια.

γ. **Η Κοινωνικότητα** των μελλονύμφων επίσης αποτελεί παράγοντα ομαλής ή όχι οικογενειακής συνύπαρξης και οι υποψήφιοι σύζυγοι πρέπει από την παιδική τους ηλικία νάχουν εθισθεί στις υποχρεώσεις και στα δικαιώματα μιας κοινωνικής ομάδας (προσκοπισμός, σχολείο, κατασκηνώσεις, στρατός κλπ.).

Υπάρχουν συνάνθρωποι μας οι οποίοι αποφεύγουν τον γάμο από τον φόβο της δέσμευσης και της απώλειας της προσωπικής ελευθερίας τους ή διότι ακόμα αναζητούν το γονεϊκό πρότυπο και την τέλεια σύζυγο.

Και από την άλλη πλευρά νέοι συνάνθρωποι μας, που χωρίς κοινωνική ωριμότητα με ευκολία αποφασίζουν τον γάμο με δυσάρεστες συνέπειες. Τέλος στη κοινωνική ωριμότητα ανάγεται και η διαλεκτικότητα στις περιπτώσεις διαφορών στις πολιτικές ιδέες, στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στις ηθικές αξίες και γενικά στις επισημονικές, καλλιτεχνικές και κοινωνικές αντιλήψεις και ενδιαφέροντα.

δ. **Η Ψυχολογική Ωριμότητα** κάθε συζυγικού μέλους, η οποία γενικά εκφράζεται από τα χαρακτηριστικά:

Την Αυτογνωσία και την Ετερογνωσία των θετικών και αρνητικών στοιχείων του χαρακτήρα κάθε μέλους και την αυτοβελτίωσή τους.

Ικανότητα διαχωρισμού των ουσιαστικών από τα λεπτομερή στοιχεία ενός θέματος.

Οι σύζυγοι να είναι διαλεκτικοί και συνεργάσιμοι και ουκί εγωκεντρικοί και δογματικοί.

ε. Τέλος **Οι Οικονομικές Δυνατότητες** των μελλονύμφων αποτελούν βασικό παράγοντα στη διαμόρφωση των συζυγικών σχέσεων. Απαραίτητα τυγχάνουν η εξασφάλιση στέγης και εσόδων για να μπορέσει να δημιουργηθεί και να λειτουργήσει η οικογένεια.

Συμπερασματικά, εάν θέλαμε να συμπτύξουμε όλα τα παραπάνω κριτήρια επιλογής των συζύγων σε μία και μόνο αρχή, αυτή μπορεί να είναι η σκέψη του Αριστοτέλη, ότι: **«το όμοιον τέρπει και το ανόμοιο συμπληρώνει».**

Και σε ένα μόνον κανόνα επιλογής, αυτός θα μπορούσε να είναι ο αμοιβαίος θαυμασμός των μελλονύμφων.

3. Σχέσεις Συζύγων

Αλλά, εάν τα κριτήρια επιλογής των συζύγων αποτελούν τα θεμέλια, η ποιότητα **των συζυγικών σχέσεων** αποτελεί τον σκελετό της οικογενειακής δόμησης.

Έχουν παρατηρηθεί οι εξής μορφές συζυγικών σχέσεων:

α. **Η στενή συνύπαρξη** του ζευγαριού κατά την οποίαν κατ' άνισο τρόπο υπερσχύουν οι σχέσεις της συντροφικότητας σε βάρος της προσωπικής ελευθερίας των μελών (όταν ο ένας είναι κολλημένος με τον άλλον).

β. Η **αυτόνομη** συζυγική σχέση, η οποία είναι το ακριβώς αντίθετο της

στενής και στην οποία κατ' άνισο τρόπο υπερισχύει το «εγώ» σε βάρος του «εμείς».

γ. Πιο πέρα από την αυτόνομη υπάρχει η **ξένη** σχέση, κατά την οποία το ζευγάρι ψυχοσυναισθηματικά είναι χωρισμένο, πλην όμως διατηρεί τυπικά την συζυγική σχέση.

δ. Τέλος υπάρχει η **ισορροπημένη του «μέτρου»** συζυγική σχέση, όπου το ζευγάρι με γνώση και τέχνη διατηρεί την ισορροπία μεταξύ της ανάγκης για ελευθερία και για συνύπαρξη των μελών του.

Αλλά στις σχέσεις του ζευγαριού δεν είναι πάντα όλα «ρόδινα και ωραία», συμβαίνουν και **οι συζυγικές** για διαφόρους λόγους **συγκρούσεις** και οι οποίες μπορούν να συντελούν στην ανανέωση των συζυγικών σχέσεων, αλλά δυστυχώς οδηγούν και σε διαζύγια.

Ανανεώνεται από τις συγκρούσεις η συζυγική σχέση όταν ο ένας δεν επιδιώκει να επιβληθεί επί του άλλου κατανοώντας με ωριμότητα τις θέσεις του άλλου, μετατιθέμενος από το «εγώ» στο «εσύ».

Εάν παρ' όλη τη γνώση και την τέχνη οι συζυγικές σχέσεις υπερβούν ορισμένα όρια, που η διατήρησή τους προκαλεί περισσότερη δυστυχία, είναι προτιμότερο **το διαζύγιο**, όσον οδυνηρό για όλα τα μέλη της οικογένειας κι αν είναι αυτό (μεταξύ δύο κακών το μη χείρον βέλτιστον). Κι αν ακόμα ήθελε συμβεί το διαζύγιο, επιβάλλεται εκ μέρους όλων των μελών η διατήρηση καλών σχέσεων προς ανακούφιση των ψυχικών τραυματισμών, που το διαζύγιο προκαλεί, ιδιαίτερα στα παιδιά.

Οι συγκρούσεις ανανεώνουν την συζυγική σχέση και προλαμβάνουν τα διαζύγια, όταν αυτών ακολουθεί η ειλικρινής κριτική και αναθεωρείται η σχέση του ζευγαριού με βάση το **«οικογενειακό σύνταγμα»**, τ' οποίο περιλαμβάνει θεμελιώδεις διατάξεις που αφορούν την προσωπική ελευθερία αλλά και την ανάγκη της συνύπαρξης και αυτές έχουν συνοπτικά ως ακολούθως:

α. Χάριν της **προσωπικής ελευθερίας** οι ανάγκες κάθε μέλους είναι:

- Να διατηρεί και να καλλιεργεί την προσωπικότητά του
- Το δικαίωμα της αξιοπρεπούς ελευθερίας του και
- Το δικαίωμα να υπερασπίζεται τον εαυτό του.

β. Χάριν της **ανάγκης για συνύπαρξη** οι αρχές, με αμοιβαίο χαρακτήρα μεταξύ των μελών, επίσης είναι:

- **Η εμπιστοσύνη και ο σεβασμός**
- **Η αποδοχή του ενός από τον άλλον.**
- **Η επικοινωνία και η κατανόηση μεταξύ τους.**
- **Η αγάπη**
- **Η ευτυχία από την αμοιβαία παρουσία τους.**

Συμπερασματικά, καθόσον αφορά τη γνώση και την τέχνη των συζυγικών σχέσεων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το κάθε ζευγάρι διαμορφώνει τις δικές του μορφές σχέσεων, αναλόγως των συνθηκών που βιώνει και επομένως είναι περιττή οιαδήποτε άλλη συγκριτική κριτική, καθ' όσον πάνω απ' όλα είναι η διατήρηση της οικογένειας.

4. Σχέσεις Γονέων και Παιδιών

Όλη αυτή η νομολογία των συζυγικών επιλογών και σχέσεων στοχεύει στην οικο-

δόμηση μίας ευτυχισμένης οικογένειας, της οποίας η ευτυχία κορυφώνεται με την ωραιότερη των δημιουργιών, που είναι τα παιδιά.

Κι εδώ υπάρχει νομολογία στις σχέσεις γονέων και παιδιών, ώστε η ψυχική ανάπτυξη και εξέλιξη αυτών να είναι ομαλή και θετική.

Αλλά πριν από κάθε άλλο λόγο για τις σχέσεις γονέων και παιδιών, οι γονείς πρέπει να γνωρίζουν και την ψυχολογία που χαρακτηρίζει κάθε παιδί τους κατά τις εξελικτικές φάσεις της ανάπτυξής τους.

Καθόσον το νήπιον έχει τα δικά του γνώρισμα και ιδιαίτερα πλησίον του τρίτου έτους της ηλικίας, το παιδί επίσης έχει τα δικά του χαρακτηριστικά υπευθυνότητας, ιδιαίτερα κατά την έναρξη της φοίτησής του στο σχολείο και τέλος η επαναστατική εφηβική ηλικία, κατά την οποία ο έφηβος αρνείται και αυτούς τους γονείς του και γενικά το κοινωνικό κατεστημένο, γενώμενος εύκολα ευάλωτος εκτροπών του, ένεκεν της επαναστατικής του ψυχολογίας.

Τα λεπτομερή στοιχεία της εξελικτικής ψυχολογίας των ηλικιών αυτών αποτελούν ένα άλλο κεφάλαιο, που εκφεύγει των ορίων αυτής της παρουσίας, στην οποία θ' αναφερθούμε και πάλι λίαν συνοπτικά στις σχέσεις γονέων και παιδιών και τις απορρέουσες συμπεριφορές των παιδιών από την ποιότητα αυτών των σχέσεων.

Έτσι μπορούμε να πούμε τα εξής :

α. Όσον αφορά τα **συναισθήματα** των γονέων προς τα παιδιά υπάρχουν γενικά οι **στοργικοί** και οι **εχθρικοί** γονείς.

β. Ως προς την **διαπαιδαγώγηση και την διοίκηση** των παιδιών υπάρχουν οι **δημοκρατικοί** (διαλεκτικοί) και οι **αυταρχικοί** (άκαμπτοι) γονείς.

Ας δούμε τώρα από την σύνθεση αυτών των συμπεριφορών των γονέων προς τα παιδιά, ποιες συμπεριφορές των παιδιών διαμορφώνονται:

α. Από **Στοργικούς και Δημοκρατικούς** γονείς απορρέουν παιδιά με συναισθηματική σταθερότητα, κοινωνικότητα, με φιλικές διαθέσεις, έχουν κίνητρα για υψηλή πρόοδο, δημιουργία και πνεύμα συνεργασίας, έχουν αυτοπεποίθηση.

β. Από Στοργικούς και Απαιτητικούς (Υπερπροστατευτικούς) γονείς συνήθως προκύπτουν παιδιά με τυραννική εγωκεντρική συμπεριφορά, με περιορισμένες διανθρώπινες σχέσεις και με κοινωνικές ανασφάλειες και εξαρτήσεις.

γ. Από **Εχθρικούς και Αδιάφορους** γονείς έχουμε συνήθως επιθετικά αντικοινωνικά παιδιά, τα οποία εντάσσονται σε συμμορίες και σε άλλες αντικοινωνικές ομάδες, προκειμένου να συναντήσουν την κατανόηση και την αγάπη, που έλειψε από τους γονείς τους. Φαινόμενο πολύ έντονο στην εποχή μας.

δ. Από **Εχθρικούς και Αυταρχικούς** γονείς τα παιδιά αναπτύσσουν και' αρχάς συναισθήματα πικρίας, αντικοινωνικότητα και επιθετικότητα στους άλλους με έκδηλη την εχθρότητα και την εγκληματικότητα.

Τα παιδιά αυτών των γονέων δεν εντάσσονται σε συμμορίες, αλλά ενεργούν μόνα τους ως ανάλγητοι εγκληματίες.

Υπάρχει ενδεχόμενο να δείξουν την εντελώς αντίθετη συμπεριφορά της εξάρτησης και της συμμόρφωσης και της υποκριτικής υποτέλειας.

Το «μυστικό» λοιπόν για την εξέλιξη αυτών των παιδιών στη ζωή είναι μία ισορροπημένη του «μέτρου» οικογένεια, όπως γνωρίσαμε αυτή μέχρι εδώ.

5. Ο Ρόλος των «Παππούδων»

Αλλά, εάν οι γονείς τα δίνουν όλα για τα παιδιά, έρχεται η εποχή που τα παιδιά θα δώσουν στους γονείς όταν αυτοί γεράσουν.

Πράγματι ο «γέροντας» έχει ανάγκη αναπροσαρμογής του ρόλου που μέχρι τότε είχε στην κοινωνία, ώστε να μην αισθάνεται ψυχικά διαλυμένος και τεθλιμμένος.

«Γέροντας» κατ' αρχάς είναι τίτλος τιμής για τους αγώνες της ζωής μέχρις αυτής της ηλικίας και οι οποίοι αγώνες συνεχίζονται αναπροσαρμοσμένοι ανάλογα με την ηλικία του και τις δυνατότητές του.

Αποτελεί σταθμό στην πορεία του ανθρώπου, όταν αυτός συνταξιοδοτείται από τον χώρο της εργασίας του, μεγαλώνουν τα παιδιά του και φεύγουν από την οικογένεια για να φτιάξουν το δικό τους σπιτικό και επί πλέον όταν αρχίζουν οι γεροντικές ασθένειες και χάνονται προσφιλή του πρόσωπα (σύζυγοι, αδέρφια κλπ).

Όλα αυτά, πρέπει να βρίσκουν τον «γέροντα» όχι απογοητευμένο, αλλά θωρακισμένο με νέους κοινωνικούς ρόλους.

Και αυτοί οι κοινωνικοί δημιουργικοί ρόλοι μπορεί να είναι :

- Αυτός των παππούδων και των γιαγιάδων
- Η ανάπτυξη εθελοντικής δραστηριότητας σε κοινωνικούς, εκκλησιαστικούς και πολιτιστικούς συλλόγους και ιδρύματα.
- Η μελέτη βιβλίων και η απόκτηση άλλων γνώσεων που δεν είχαν μέχρις αυτής της ηλικίας επιτευχθεί.
- Η δημιουργική γεωργική και κηπευτική ενασχόληση
- Η εποπτική παραμονή στην επιχείρησή τους ή στο επάγγελμα που ενασκούσαν.

Με αυτούς και άλλους ρόλους ο «γέροντας» αισθάνεται πάντα ψυχικά γεμάτος, ικανοποιημένος και καταξιωμένος, προσφέροντας συνεχώς στην κοινωνία.

6. Καταληκτικές Σκέψεις

Λόγω ακριβώς αυτού του θαυμαστού δημιουργικού έργου που συντελείται στις διανθρώπινες σχέσεις μέσα από την οικογένεια, σαν **τελικές συμπερασματικές** σκέψεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν οι παρακάτω :

Αξίζει της κοινωνικής φροντίδας η ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού, αφενός λόγω των ωραιότερων συναισθημάτων και των υψηλότερων αξιών που καλλιεργούνται εντός αυτής και αφετέρου λόγω της κρίσης που περνά για κοινωνικούς, οικονομικούς και ψυχολογικούς λόγους σήμερα ο θεσμός της οικογένειας.

Προς ενίσχυση του θεσμού της οικογένειας θα μπορούσαν να θεσμοθετηθούν **Κέντρα Οικογενειακού Προγραμματισμού** από κάθε Δημόσιο και Κοινωνικό Φορέα, τα οποία να επιλαμβάνονται με όλα τα παραπάνω θέματα κι ακόμα με την ανασυγκρότηση του οικογενειακού θεσμού από ορφανές ή διαζευγμένες οικογένειες και ιδιαιτέρως από τις άγαμες μητέρες και τόσων άλλων θεμάτων που έχει να παρουσιάσει η οικογένεια και δύνανται να επιλαμβάνονται αυτά τα **Κέντρα του Οικογενειακού Προγραμματισμού**.

Επίσης σημαντική θα είναι η υποστήριξη προς την οικογένεια, ιδιαίτερα στην εποχή μας που οι γονείς εργάζονται, η δημιουργία και η λειτουργία νηπιακών σταθμών πλησίον του χώρου εργασίας των γονέων, όπου είναι δυνατόν.

Εκτιμάται ότι θα είναι το θετικότερο μέτρο προς αντιμετώπιση του σημερινού κοινωνικού και συνάμα εθνικού προβλήματος της υπογεννητικότητας, που δημιουργεί και δημογραφικό ζήτημα.

Αποτελεί πλέον κοινωνικό γεγονός η έξοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας και αυτή η κοινωνική μεταβολή μαζί με τις άλλες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές έχουν τις επιπτώσεις τους στην λειτουργία της παραδοσιακής, όπως την γνωρίσαμε οικογένεια.

Η λειτουργία σήμερα της οικογένειας είναι μεταξύ γονέων, παππούδων και γιαγιά-

δων, οικιακής βοηθού και νηπιακού σταθμού, λόγω της απουσίας των γονέων στην εργασία τους ή και τον λίγο χρόνο που διαθέτουν για τα παιδιά τους

Οπότε στην διαμόρφωση συμπεριφορών των παιδιών σημαντικό ρόλο παίζει η ποιότητα των σχέσεων των οικιακών βοηθών, νηπιαγωγών και παιδαγωγών με τους οποίους τα παιδιά περνούν τον περισσότερο χρόνο τους.

Με αυτές τις συνθήκες της οικογένειας φρονώ ότι η επιστημονικότερη και η περισσότερο δυνατή υποστήριξη από την Πολιτεία και την Κοινωνία γενικά είναι αυτή των νηπιακών σταθμών και αργότερα των ολοήμερων σχολείων.

Τόση είναι η αξία του Οικογενειακού Θεσμού, που ο αρχαίος μεγάλος Έλληνας Φιλόσοφος, ο Πλάτων, θα εξαρτήσει και αυτές τις μορφές των πολιτευμάτων από την ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων υποστηρίζοντας, ότι από τυραννικές οικογένειες προκύπτουν τυραννικά πολιτεύματα και από δημοκρατικές οικογένειες, δημοκρατικές πολιτείες (ελεύθερη απόδοση από την «Πολιτεία»), και ακόμη ο ίδιος ο Φιλόσοφος θα πει ότι «οι άνθρωποι της σοφίας και της αρετής ορθά διοικούν και την οικογένεια και την πόλη (»Μένων» 91^α).

Τελικό συμπέρασμα, λοιπόν, είναι :

Όταν η οικογένεια είναι υγιής και η κοινωνία είναι υγιής, ασθενεί η οικογένεια, ασθενεί και η κοινωνία.

Άραγε κοινωνικά υπάρχουμε μέσα από την οικογένεια.

Βιβλιογραφία

1. Guthrie C.K.W. Οι Σοφιστές. Μετάφραση Δαμιανός Τσεκουράκης. Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας. Αθήνα.
2. Διαμαντόπουλος Άρης. Εγκυκλοπαίδεια Ψυχολογίας. Α' Τόμος: Προσωπικότητα. Β' Τόμος: Περιβάλλον. Γ' Τόμος: Συμπεριφορά. Σύνταξη 1985. Χειρόγραφο στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Ανεκδοτοι.
3. Διαμαντόπουλος Άρης. Φιλοσοφία Ηγεσίας. Το Ήθος του Ηγέτη στον Πλάτωνα. Διδακτορική Εργασία. Αθήνα 2000. Ανεκδοτη.
4. Καστενμπάουμ Ρόμπερτ. Εξελικτική Ψυχολογία. Η Τρίτη Ηλικία. Μετάφραση Ελένη Τσελέπογλου. Εκδόσεις Ψυχογίος. Αθήνα 1982.
5. Kirk S.G. – Raven E.J. – Scofield M. Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι. Μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ. Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας. Αθήνα.
6. Κόνγκερ Τζον. Εξελικτική Ψυχολογία. Εφηβική Ηλικία. Μετάφραση Μαρία Σόλμαν. Εκδόσεις Ψυχογίος. Αθήνα 1980.
7. Κωσταράς Φιλ. Γρηγόρης. Η Ψυχολογία του Ανθρώπου. Πανεπιστημιακή Έκδοση. Αθήνα 1986.
8. Μάρτζορ Φίσα. Εξελικτική Ψυχολογία. Η Μέση Ηλικία. Μετάφραση Μαρία Σόλμαν. Εκδόσεις Ψυχογίος. Αθήνα 1980.
9. Ντέιβιντ Βίσκοτ. Το Ζευγάρι και οι Τρόποι Ανανέωσης της Σχέσης του. Μετάφραση Ελένη Τσελέπογλου.
10. Παρασκευόπουλος Ιωάννης.
 - Εξελικτική Ψυχολογία. Α' Τόμος: Εμβρυϊκή-Βρεφική Ηλικία. Β' Τόμος: Νηπιακή Ηλικία. Γ' Τόμος: Σχολική Ηλικία. Αθήνα 1981.
 - Στοιχεία Κλινικής Ψυχολογίας. Αθήνα 1981.
 - Ψυχολογία Ατομικών Διαφορών. Αθήνα 1979. Εκδόσεις Γρηγόρη.
11. Πιντέρης Γεώργιος. Συντροφικότητα και Αυτονομία στις Σχέσεις του Ζευγαριού. Εκδόσεις Θυμάρι. Αθήνα 1990. (η κυρία πηγή της παρούσας εργασίας). Από το σύγγραμμα του οποίου ελήφθησαν τα στοιχεία, ως επί το πλείστον.
12. Τατάκης Ν. Βασίλειος. Ο Σωκράτης. Εκδόσεις Αστήρ. Αθήνα.
13. Χουρδάκη Μαρία. Οικογενειακή Ψυχολογία. Εκδόσεις Γρηγόρη. Αθήνα 1982.